

Ewolucja problematyki rozkazu wojskowego w międzynarodowym prawie karnym ze szczególnym uwzględnieniem orzecznictwa Międzynarodowego Trybunału Karnego ds. byłej Jugosławii

Evolution of the Issue of Military Orders in International Criminal Law with Particular Emphasis on the Jurisprudence of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia

Abstract

The issue of a military order under the provisions of international criminal law raises many interpretation doubts. On the occasion of Russia's invasion of Ukraine, it seems to be particularly relevant. It will probably be of interest to the International Criminal Court when it comes to judging the individual perpetrators of the incident. The paper presents the evolution of the military order from the time of the International Military Tribunal in Nuremberg to the regulations in force in the Rome Statute of the International Criminal Court. However, special attention was paid to the provisions contained in the statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. It was the first international court to deal with this issue since the times of Nuremberg. Its experience was based on the International Criminal Court, which clarified the concept of the commander's responsibility and supplemented it with new elements.

KEYWORDS: military order, military, commander, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, international criminal law, criminal responsibility

SŁOWA KLUCZOWE: rozkaz wojskowy, wojsko, dowódca, Międzynarodowy Trybunał Karny ds. byłej Jugosławii, międzynarodowe prawo karne, odpowiedzialność karna

KATARZYNA CZESZEJKO-SOCHACKA – doktor nauk prawnych, Uniwersytet Rzeszowski, ORCID – 0000-0001-7978-1687, e-mail: kczeszejko@ur.edu.pl

1 | Wstęp

Problematyka rozkazu wojskowego w międzynarodowym prawie karnym jest: „tak stara, jak długo istnieją organizacje militarne”^[1], a jej początków upatruje się już w XV w.^[2]. Nabrała ona szczególnego znaczenia w okresie drugiej wojny światowej oraz po jej zakończeniu w związku ze ściganiem zbrodni wojennych^[3]. Do momentu wydania wyroku norymberskiego brak było w prawie międzynarodowym autorytatywnego sądowego rozstrzygnięcia w zakresie określenia desygnatów bezprawnego rozkazu przełożonego^[4]. Trzeba przy tym pamiętać, że oskarżeni w procesach norymberskich próbowali umniejszać swój udział w popełnianych przez nich zbrodniach, powołując się na tzw. teorię bezwzględnej posłuszeństwa zakładającą jedynie odpowiedzialność rozkazodawcy. Twierdzili oni przy tym, że ich czyny nie były bezprawne, przysługiwał zaś im immunitet państwowy wobec sądu innego państwa oraz w odniesieniu do sądownictwa międzynarodowego^[5]. Jednak, jak słusznie zauważyli Tadeusz Cyprian i Jerzy Sawicki w ten sposób:

w drodze swoistej dewolucji odpowiedzialność przerzuca się coraz wyżej i w końcu pozostaje jedynie mglista [...] odpowiedzialność głowy państwa przed własnym wyłącznie narodem^[6].

Jan Ziewiński zwraca uwagę, że w myśl tej zasady rozkazobiorca może w poszczególnych sytuacjach mieć

zupelną świadomość bezprawności rozkazu, a w tym również świadomość przestępnego charakteru rozkazanej mu czynności wykonawczej i działać ze złą wolą [...] Następstwem takiego obowiązku jest oczywiście brak odpowiedzialności za skutki tego działania po stronie podwładnego^[7].

¹ Jan Ziewiński, *Rozkaz wojskowy w prawie karnym* (Gdynia: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1986), 7.

² ICTY, *View from the Hague Local and Military Law Familiar with Command Responsibility Doctrine*, https://www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/balkan_031126_en.pdf. [dostęp: 06.06.2022].

³ Ziewiński, *Rozkaz wojskowy w prawie karnym*, 7.

⁴ Tadeusz Cyprian, Jerzy Sawicki, *Prawo Norymberskie. Bilans i Perspektywy* (Warszawa: Wydawnictwo Eugeniusza Kuthana, 1948), 351.

⁵ Ibidem, 333.

⁶ Cyprian, Sawicki, *Prawo Norymberskie*, 351.

⁷ Ziewiński, *Rozkaz wojskowy w prawie karnym*, 112.

Kres tym teoriom położył Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w Norymberdze^[8] (dalej: MTW) stwierdzając jednoznacznie, że prawo międzynarodowe ma moc powszechnie obowiązującą w odniesieniu do jednostki^[9]. Tym samym prawo państwowe nie może zwolnić jednostki od odpowiedzialności względem prawa międzynarodowego, jak również nie może stwarzać warunków do łamania prawa^[10].

Mimo upływu lat, problematyka rozkazu wojskowego i związania nim rozkazobiorcy co pewien czas pojawia się w dyskursie społecznym przy okazji konfliktów zbrojnych. W związku z napaścią zbrojną Federacji Rosjskiej na Ukrainę zagadnienie to wydaje się być szczególnie aktualne i zapewne w niedalekiej przyszłości będzie przedmiotem ożywionej dyskusji przy okazji procesów karnych będących następstwem tych wydarzeń.

Asumptem do rozważań poświęconych problematyce rozkazu wojskowego jest orzecznictwo Międzynarodowego Trybunału do osądzenia osób odpowiedzialnych za poważne naruszenia międzynarodowego prawa humanitarnego popełnionego na terytorium Jugosławii od 1991 r. (dalej: MTKJ lub trybunał jugosłowiański)^[11]. Na doświadczeniach tego sądu bazował Międzynarodowy Trybunał Karny do osądzenia osób odpowiedzialnych za ludobójstwo oraz inne poważne naruszenia międzynarodowego prawa humanitarnego popełnione na terytorium Rwandy oraz obywateli Rwandy oraz obywateli Rwandy odpowiedzialnych za ludobójstwo i innego typu poważne naruszenia popełnione na terytorium państw ościennych, pomiędzy 1 stycznia 1994 r., a 31 grudnia 1994 r. (dalej: MTKR lub trybunał rwandyjski)^[12]. W związku z tym z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że rozstrzygnięcia zapadłe w ramach MTKJ posłużą za punkt odniesienia dla Międzynarodowego Trybunału Karnego (dalej: MTK)^[13], który zapewne będzie właściwy do osądzenia wysokich rangą dowódców

---

⁸ Porozumienie międzynarodowe w przedmiocie ścigania i karania głównych przestępców wojennych Osi Europejskiej, podpisane w Londynie dnia 8 sierpnia 1945 r. (Dz. U. z 1947 r., Nr 63, poz. 367).

⁹ Ibidem, 358.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Statute Of The International Criminal Tribunal For The Former Yugoslavia. https://www.icty.org/x/file/Legal%2oLibrary/Statute/statute_septo9_en.pdf. [dostęp: 05.01.2022].

¹² Statute Of The International Tribunal For Rwanda. https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ict_r_EF.pdf. [dostęp: 05.01.2022].

¹³ Rome Statute of the International Criminal Court. [https://legal.un.org/icc/statute/english/rome_statute\(e\).pdf](https://legal.un.org/icc/statute/english/rome_statute(e).pdf). [dostęp: 05.07.2022].

biorących udział w toczącej się obecnie na bliskim wschodzie wojnie między Federacją Rosyjską a Ukrainą.

Artykuł ma charakter przeglądowy. Jego celem jest próba udzielenia odpowiedzi na pytanie: czy dowódca ponosi odpowiedzialność karną jedynie za wydane przez siebie rozkazy, czy też odpowiada on także za zachowania swoich podwładnych oraz czy reżimowi tej odpowiedzialności podlegają również tzw. przełożeni, którzy nie są żołnierzami zawodowymi, ale sprawują nadzór nad organizacjami paramilitarnymi; a także: czy dowódca może ponosić odpowiedzialność za działania podwładnych, których nie zna osobiście, ale którzy formalnie znajdują się pod jego dowództwem?

W artykule posłużono się metodą dogmatyczno-prawną za pomocą której dokonano analizy przepisów prawnych zawartych w statutach międzynarodowych trybunałów karnych, a także ich wpływu na kształtowanie się aspektów odpowiedzialności karnej na płaszczyźnie międzynarodowej.

2 | Odpowiedzialność karna za wydanie bezprawnego rozkazu – orzecznictwo MTW

Już od czasów starożytnych prawa wewnętrzne poszczególnych państw przewidywały odpowiedzialność karną za czyny, które zostały popełnione przez żołnierzy. Jednak jak zwraca uwagę Lech Gradocki ich celem było utrzymanie dyscypliny wojskowej, a nie względy humanitarne^[14]. Rozwój prawa wojennego nastąpił na przełomie XIX i XX w. W tym czasie prawo wojenne rozwijało się równoległe w ustawodawstwach wewnętrznych poszczególnych państw, ale także na gruncie przepisów prawa międzynarodowego^[15]. Problematyka związana z odpowiedzialnością karną żołnierzy nabrała szczególnego znaczenia po zakończeniu I wojny światowej. Początków odpowiedzialności karnej żołnierzy upatrywać można w Raporcie Komisji Śledczej ds. Odpowiedzialności Twórców Wojny^[16].

¹⁴ Lech Gardocki, *Zarys prawa karnego międzynarodowego* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985), 22.

¹⁵ Ibidem, 23.

¹⁶ Report Of The Commission On The Responsibility Of The Authors Of The [First World] War And On Enforcement Of Penalties. <https://digital-commons.usnwc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1917&context=ils>. [dostęp: 02.06.2023].

W dokumencie tym zwrócono uwagę na możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności karnej przełożonych za czyny, które zostały popełnione przez ich podwładnych^[17].

Zbrodnie, które zostały popełnione w trakcie II wojny światowej na nowo ożywiły dyskusję dotyczącą odpowiedzialności karnej związanej z wydaniem i wykonaniem rozkazu. W zakresie problematyki rozkazu wojskowego MTW, odniósł się do kwestii związanej z działaniem na rozkaz, co było spowodowane m.in. linią obrony przyjętą przez oskarżonych, którzy próbowali zasłaniać się zasadą bezwzględnego posłuszeństwa^[18]. W myśl tej koncepcji jedynie osoby wydające rozkazy powinny ponieść odpowiedzialność karną, bowiem rozkazobiorcy są jedynie narzędziem w rękach rozkazodawców. Konsekwencją przyjęcia tej zasady jest przy tym immunitet rozkazobiorcy^[19]. Co więcej, wykonawca rozkazu nie jest obowiązany do jego analizy pod kątem jego zgodności z przepisami prawa.

W treści przepisu art. 7 Statutu MTW wykluczono możliwość powoływania się sprawców zbrodni międzynarodowych na immunitety^[20]. Zgodnie z treścią tego przepisu: „Stanowisko urzędowe oskarżonych, czy to jako zwierzchników państwa, czy jako odpowiedzialnych funkcjonariuszy rządowych, nie może powodować uwolnienia ich od odpowiedzialności albo złagodzenia kary”^[21]. W ten sposób trybunał norymberski wprowadził zasadę irrelewantności funkcji publicznych, zgodnie z którą każda osoba, która popełniła zbrodnię międzynarodową, ponosi indywidualną odpowiedzialność karną, bez względu na sprawowane funkcje.

Z punktu widzenia odpowiedzialności karnej związanej z działaniem na rozkaz, istotne znaczenie ma także przepis art. 8 Statutu MTW, który stanowi, że: „Okoliczność, że oskarżony działał w wykonaniu rozkazu swego rządu, albo swego zwierzchnika, nie zwalnia go od odpowiedzialności; może jednak spowodować złagodzenie kary, o ile Trybunał uzna, że wymaga tego sprawiedliwość”^[22]. Zaznaczyć przy tym wypada, że znamię

¹⁷ Cyprian, Sawicki, *Prawo norymberskie*, 357.

¹⁸ Taką linię obrony prezentował np. W. Keitel czy H. Frank.

¹⁹ Milena van Voorden, „Rozkaz wojskowy jako instytucja prawa karnego. Podstawowe zagadnienia” *Studia Prawnoustrojowe*, nr 23 (2014): 67.

²⁰ Ibidem, 377.

²¹ Porozumienie międzynarodowe w przedmiocie ścigania i karania głównych przestępców wojennych Osi Europejskiej, podpisane w Londynie dnia 8 sierpnia 1945 r. (Dz. U. z 1947 r., Nr 63, poz. 367).

²² International Military Tribunal (Nuremberg) Judgement of 1 October 1946, 55. <https://www.legal-tools.org/doc/45f18e/pdf/>. [dostęp: 02.06.2023].

„sprawiedliwości” nie posiadało swojej legalnej definicji i miało charakter ocenny. Statut MTW opierał się na zasadzie, zgodnie z którą jednostka, która dopuściła się pogwałcenia przepisów prawa wojennego, nie może powoływać się na mandat, który został jej nadany przez państwo, które poprzez udzielenie takiego mandatu naruszyło zobowiązania międzynarodowe. Statut Trybunału nie uznawał przy tym rozkazu wojskowego za okoliczność wyłączającą odpowiedzialność karną sprawcy, jeżeli jego czyny mieściły się znamionach przestępstw międzynarodowych, które zostały wymienione w Statucie MTW^[23]. Tym samym MTW stwierdził, że oskarżeni nie mogą zasłaniać się działaniem na rozkaz swych przełożonych^[24]. Ponadto, w w wyroku MTW stwierdzono, że przepis art. 8 jest zgodny z prawem narodów^[25].

Warto w tym miejscu zacytować fragment przemówienia oskarżyciela z ramienia Wielkiej Brytanii, wygłoszonego w trakcie procesu norymberskiego: „Lojalność służbowa, wojskowe posłuszeństwo są rzeczami pierwszorzędnej wagi, lecz nie mogą prowadzić do popełnienia jawnie zbrodniczych czynów ani takich czynów nie usprawiedliwiają [...]”^[26]. Decydujące znaczenie ma przy tym nie samo istnienie rozkazu, lecz możliwość dokonania przez rozkazobiorcę faktycznego wyboru i to czy był on rzeczywiście możliwy^[27]. W świetle orzecznictwa MTW stwierdzono, że rozkaz, który został wydany żołnierzowi, którego treścią jest zabicie lub torturowanie innej osoby nigdy nie może być uznany za okoliczność łagodzącą przy wymiarze kary^[28]. Działanie podjęte na rozkaz przełożonego nawet w wojsku, nie może być brane pod uwagę, jako środek łagodzący, wówczas, gdy zbrodnie tak szokujące i rozległe zostały popełnione w sposób świadomy, bezwzględny i bez usprawiedliwienia koniecznością wojskową^[29].

Orzecznictwo MTW stanowiło krok milowy w kwestii ukształtowania się parytetów odpowiedzialności karnej jednostki na gruncie przepisów międzynarodowego prawa karnego. Działając na podstawie rezolucji Organizacji Narodów Zjednoczonych (dalej: ONZ) nr 177 (2) lit. a, Międzynarodowa

²³ Cyprian, Sawicki, *Prawo Norymberskie*, 357.

²⁴ International Military Tribunal, 55.

²⁵ Cyprian, Sawicki, *Prawo norymberskie*, 357.

²⁶ Cyt. za: Cyprian, Sawicki, *Prawo Norymberskie*, 379.

²⁷ International Military Tribunal, 55.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem, s. 110.

Komisja Prawa sformułowała zasady prawa międzynarodowego^[30], które zostały uznane w Karcie Trybunału Norymberskiego. Zasady te zostały przedstawione w Raporcie Komisji Prawa Międzynarodowego i opublikowane w Rocznikach Prawa Międzynarodowego. Dzisiaj tworzą one podwaliny pod całe międzynarodowe prawo karne. Z punktu widzenia problematyki rozkazu kluczową wydaje się być zasada IV, zgodnie z którą: „Fakt, że dana osoba działała na mocy rozkazu swego rządu lub przełożonego nie zwalnia jej z odpowiedzialności zgodnie z prawem międzynarodowym, pod warunkiem, że wybór moralny był faktycznie możliwy”.

³⁰ United Nations, „Documents of the second session including the report of the Commission to the General Assembly” *Yearbook of the International Law Commission* 1950, Vol. II (1957): 374-378. https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1950_v2.pdf: Zasada I: Każda osoba, która popełnia czyn przestępczy w świetle prawa międzynarodowego jest za ten czyn odpowiedzialna i podlega karze. Zasada II: Fakt, że prawo wewnętrzne nie nakłada kary za czyn, który stanowi przestępstwo na mocy prawa międzynarodowego nie zwalnia osoby, która popełniła ten czyn z odpowiedzialności zgodnie z prawem międzynarodowym. Zasada III: Fakt, że osoba, która popełniła czyn stanowiący przestępstwo na mocy prawa międzynarodowego, działała jako Głowa Państwa lub urzędnik państwowy, nie zwalnia jej z odpowiedzialności zgodnie z prawem międzynarodowym. Zasada IV: Fakt, że dana osoba działała na mocy rozkazu swego rządu lub przełożonego nie zwalnia jej z odpowiedzialności zgodnie z prawem międzynarodowym, pod warunkiem, że wybór moralny był faktycznie możliwy. Zasada V: Każda osoba oskarżona o popełnienie przestępstwa na mocy prawa międzynarodowego ma prawo do rozprawy sądowej w sprawie faktów i prawa. Zasada VI: Przestępstwa określone poniżej podlegają karze jako przestępstwa na mocy prawa międzynarodowego: a) Przestępstwa przeciwko pokojowi: Planowanie, przygotowanie lub rozpoczęcie agresywnej wojny albo wojny będącej pogwałceniem międzynarodowych traktatów, porozumień lub gwarancji; Udział w planowaniu lub zmowie dla dokonania jednego z aktów wymienionych w punkcie i. b) Zbrodnie wojenne: Naruszenia praw i zwyczajów wojennych, które obejmują, ale nie są ograniczone do morderstw, złego traktowania na okupowanym terytorium lub deportacji na roboty przymusowe lub do innych celów ludności cywilnej; zabójstw lub złego traktowania jeńców wojennych lub osób na morzach; zabijania zakładników, rabunku mienia publicznego lub własności prywatnej, bezmyślnego niszczenia miast, miasteczek lub wsi, lub dewastacji nie usprawiedliwionej koniecznością wojskową. c) Zbrodnie przeciwko ludzkości: Morderstwo, eksterminacja, niewolnictwo, deportacja i inne nieludzkie czyny popełnione przeciwko ludności cywilnej, albo prześladowania ze względów politycznych, rasowych lub religijnych, gdy takie akty lub takie prześladowania są dowykonane w związku z jakimkolwiek przestępstwem przeciwko pokojowi lub jakąkolwiek zbrodnią wojenną. Zasada VII: Współudział w popełnieniu przestępstwa przeciwko pokojowi, zbrodni wojennych lub zbrodni przeciwko ludzkości, jak określono w Zasadzie VI, jest przestępstwem w świetle prawa międzynarodowego.

Jak zauważyła Komisja, treść tej zasady jest oparta na przepisie art. 8 Karty Trybunału Norymberskiego. Zgodnie z tą zasadą rozkazy przełożonych nie zwalniają wykonawców rozkazu od odpowiedzialności karnej^[31].

Na problematykę rozkazu wojskowego zwrócono uwagę także w Konwencjach genewskich z 1949 r., ale również one nie poświęciły uwagi odpowiedzialności rozkazodawcy, skupiając się jedynie na wykonawcy rozkazu. W Konwencji o ochronie ofiar wojny w treści przepisu art. 49 stwierdzono, że:

Wysokie Umawiające się Strony zobowiązują się do wydania niezbędnych przepisów ustawodawczych w celu ustalenia odpowiednich sankcji karnych w stosunku do osób, które popełniły albo wydały rozkaz popełnienia jakiegokolwiek z ciężkich naruszeń niniejszej Konwencji, określonych w następnym artykule. Każda Umawiająca się Strona będzie obowiązana poszukiwać osoby podejrzane o popełnienie albo wydanie rozkazu popełnienia jakiegokolwiek z tych ciężkich naruszeń i powinna ścigać je przed swoimi własnymi sądami bez względu na obywatelstwo [...]^[32].

Więcej uwagi rozkazowi wojskowemu poświęcono natomiast w Protokołach Dodatkowych z 1977 r., gdzie odniesiono się do kwestii zaniechania podwładnych. Przepis art. 86 ust. 2 Protokołów Dodatkowych stanowił:

Okoliczność, że naruszenie Konwencji lub niniejszego protokołu zostało popełnione przez podwładnego, nie zwalnia jego przełożonych od odpowiedzialności karnej lub - odpowiednio - dyscyplinarnej, jeżeli wiedzieli lub byli w posiadaniu wiadomości, które pozwalały im wnioskować w danych okolicznościach, że podwładny popełnia lub popełnił takie naruszenie, i jeżeli nie poczynili wszelkich praktycznie możliwych kroków w celu zapobieżenia takiemu naruszeniu lub ukaraniu za nie^[33].

³¹ United Nations, „Documents of the second session”, 375.

³² Konwencje o ochronie ofiar wojny, podpisane w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 roku (Dz. U. z 1956 r., Nr 38, poz. 171 z późn. zm.).

³³ Protokoły Dodatkowe dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół I) oraz dotyczący ochrony ofiar niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół II), sporządzone w Genewie dnia 8 czerwca 1977 r. (Dz. U. z 1992 r., Nr 41, poz. 175 z późn. zm.).

W art. 87 tej konwencji sprecyzowano z kolei obowiązki dowódców^[34]. Wskazano, że na przełożonych spoczywa obowiązek zapobiegania, a w razie potrzeby tłumienia i zgłaszania właściwym władzom naruszeń, które zostały popełnione przez ich podwładnych^[35].

Reasumując powyższe rozważania, zauważyć należy, że w przeszłości uregulowania prawne odnoszące się do problematyki rozkazu były sformułowane w dość ogólnikowy sposób. Trybunał norymberski wprowadził jednak bardzo ważną zasadę, zgodnie z którą każda osoba popełniająca zbrodnie międzynarodowe, bez względu na sprawowane funkcje czy urzędy, ponosi odpowiedzialność karną i nie może zasłaniać się immunitetami nadanymi jej przez państwo. Z czasem jednak zaczęto doprecyzowywać przepisy dotyczące odpowiedzialności karnej rozkazobiorców, uzupełniając je o przepisy na podstawie których odpowiadali on za czyny popełnione przez swoich podwładnych.

3 | Odpowiedzialność karna za wydanie bezprawnego rozkazu wojskowego – orzecznictwo Międzynarodowego Trybunału Karnego ds. byłej Jugosławii

Wydarzenia, które w latach dziewięćdziesiątych rozegrały się na Bałkanach, doprowadziły do rozpadu Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii (dalej: SFRJ) i masowego łamania praw człowieka w tym rejonie. Wielokulturowy eksperyment^[36], który za czasów charyzmatycznego przywódcy Josipa Broz Tito wydawał się być udany, po jego śmierci w 1980 r.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Zbigniew Kuźniar, Artur Fronczyk, „Wojna etniczna w byłej Jugosławii – źródła i skutki. Wybrane aspekty” *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Wojsk Lądowych im. Tadeusza Kościuszki*, nr 168 (2013): 38: Na terytorium Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii żyło sześć narodów do których zaliczali się: Muzułmanie (w konstytucji SFRJ Muzułmanie otrzymali status narodu, dlatego też słowo to jest pisane wielką literą w odróżnieniu od wyznawców islamu, które powinno być zapisane z małej litery – Czarnogórcy (wyznawcy religii prawosławnej), Macedończycy, Serbowie, Chorwaci i Słoweńcy (katolicy). Wojwodina natomiast zamieszkała była przez mniejszość węgierską.

doprowadził do eskalacji ruchów nacjonalistycznych i dążeń poszczególnych grup narodowych do oderwania się od republiki i stworzenia własnego państwa. Szczegółowa analiza przyczyn wojny bałkańskiej przekracza jednak ramy niniejszego artykułu. Z tego też względu nie zostaną one poddane szczegółowej analizie.

Trzeba przy tym pamiętać, że SFRJ nie była przygotowana na zmiany polityczne, nie udało się jej także stworzyć wzorem Polski czy Czechosłowacji demokratycznych alternatyw. Program partii w poszczególnych republikach wchodzących w skład SFRJ był do siebie zbliżony. U ich podstaw leżała niepodległość i stworzenie własnego państwa narodowego. Mimo wielu sygnałów docierających z krajów należących do byłej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii, świadczących o łamaniu posatnowień prawa międzynarodowego, społeczność międzynarodowa właściwie nie reagowała.

Choć odbyło się to z pewnym opóźnieniem, w związku z zarzutami o bierność wobec tragicznych następstw wojny bałkańskiej, Rada Bezpieczeństwa ONZ (dalej: RB ONZ) podjęła w końcu decyzję o powołaniu trybunału międzynarodowego ds. byłej Jugosławii, którego celem było osądzenie i ukaranie sprawców zbrodni. Został on utworzony na mocy rezolucji RB ONZ nr 827 z 1993 r.^[37] Był to pierwszy międzynarodowy sąd, powołany od momentu zakończenia w 1948 r. procesów norymberskich^[38]. Międzynarodowy Trybunał Karny ds. byłej Jugosławii swoją jurysdykcją objął: osoby fizyczne oskarżone o poważne naruszenia Konwencji Genewskich z 1949 r.^[39] (art. 2 statutu MTKJ), czyny polegające na pogwałceniu praw i zwyczajów wojennych (art. 3 statutu MTKJ), ludobójstwo (art. 4 statutu MTKJ) oraz zbrodnie przeciwko ludzkości (art. 5 statutu MTKJ).

W przeciwieństwie do uregulowań zawartych w statucie MTW, problematyce rozkazu wojskowego statut Międzynarodowego Trybunału Karnego ds. byłej Jugosławii, poświęcił sporo miejsca. Zgodnie z treścią przepisu art. 7 statutu MTKJ: ust.1 „Osoba, która planuje, przygotowuje, zleca, popełnia lub w inny sposób podżega i pomaga w planowaniu, przygotowaniu lub

---

³⁷ Statute Of The International Criminal Tribunal For The Former Yugoslavia. https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_septo9_en.pdf. [dostęp: 05.01.2022].

³⁸ Katherine Pruitt, „Destroying the Legacy of the ICTY: Analysis of the Acquittals of Jovica Stanišić and Franko Simatović” *San Diego International Law Journal*, nr 15.2 (2014): 364.

³⁹ Konwencje o Ochronie Ofiar Wojny, podpisane w Genewie 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z 1949 r., poz. 12).

dokonaniu zbrodni wymienionych w art. 2-5^[40] niniejszego Statutu, ponosi indywidualną odpowiedzialność za zbrodnię. ust. 2 Pełnienie przez oskarżonego funkcji głowy państwa, szefalub członka rządu nie zwalnia takiej osoby z odpowiedzialności karnej ani nie powoduje obniżenia kary. Ust. 3 fakt, że jakkolwiek czyn wymieniony w art. 2-5 Statutu został popełniony przez podwładnego, nie zwalnia z odpowiedzialności karnej przełożonego, jeśli wiedział lub powinien był wiedzieć, że podwładny zamierza taki czyn popełnić lub go popełnił, a przełożony nie podjął niezbędnych i zasadnych środków w celu zapobieżenia popełnieniu takiego czynu lub ukarania jego sprawcy. 4. Fakt, że oskarżony działał zgodnie z poleceniem rządu lub przełożonego, nie uwalnia go od odpowiedzialności karnej, ale może być uznany za okoliczność łagodzącą karę, jeśli Trybunał Międzynarodowy uzna, że wymaga tego sprawiedliwość”. Wydawać by się mogło, że problematyka odpowiedzialności rozkazodawcy i rozkazobiorcy została zatem szczegółowo uregulowana. Jednak procesy, które rozgrywały się przed obliczem MTKJ, ukazały, że sędziowie orzekający w tym trybunale musieli zmierzyć się z wieloma aspektami odpowiedzialności karnej związanej z działaniem na rozkaz. Wiele spraw rozpatrywanych pod jego jurysdykcją nie miało bowiem odzwierciedlenia w przepisach międzynarodowego prawa karnego.

Podstawową zasadą, która obowiązuje na gruncie przepisów międzynarodowego prawa karnego jest zasada indywidualizacji odpowiedzialności karnej. Jest ona szczególnie skomplikowana i wymaga wnikliwej analizy. Z jednej strony na gruncie przepisów międzynarodowego prawa karnego odrzuca się bowiem odpowiedzialność zbiorową z drugiej zaś pewne jej formy są dostrzegalne^[41]. W orzecznictwie MTKJ opracowano bowiem koncepcję określaną, jako Joint Criminal Enterprise^[42], która pozostaje w pewnej sprzeczności z zasadą indywidualizacji odpowiedzialności karnej^[43]. Zgodnie z tą teorią, jeżeli grupa ludzi połączona jest wspólnym celem i przynależność do niej podyktowana jest świadomością kryminalnego charakteru tego celu i jego aprobatą, wówczas otwarta pozostaje droga do

⁴⁰ Art. 2 Statutu MTKJ dotyczył poważnego naruszenia Konwencji genewskich z 1949 r., art. 3 statutu MTKJ odnosił się do pogwałcenia praw i zwyczajów wojennych, art. 4 statutu MTKJ sankcjonował ludobójstwo, natomiast art. 5 statutu MTKJ dotyczył zbrodni przeciwko ludzkości.

⁴¹ Piotr Hofmański, Hanna Kuczyńska, *Międzynarodowe prawo karne* (Warszawa: Wolters Kluwer, 2020), 91.

⁴² Więcej na ten temat: Kai Ambos, „Joint Criminal Enterprise and Command Responsibility” *Journal of International Criminal Justice*, nr 5 (2007): 159-183.

⁴³ Hofmański, Kuczyńska, *Międzynarodowe prawo karne*, 92.

odpowiedzialności karnej każdego z członków takiej grupy za zbrodnie, które zostały w jej ramach popełnione^[44]. Teoria ta została skrytykowana i nie została przejęta ani przez MTKR ani MTK^[45].

Na płaszczyźnie międzynarodowego prawa karnego problematyka odpowiedzialności dowódcy przez długi czas była pomijana. Ten stan rzeczy wynikał z dużego stopnia skomplikowania tego typu spraw i ścisłej zależności jaka zachodzi między podwładnym a przełożonym. Z biegiem czasu stało się jasne, że należy te dwie formy rozgraniczyć. W prawie międzynarodowym głównymi asumptami odpowiedzialności indywidualnej są założenia, zgodnie z którymi nikt nie ponosi odpowiedzialności za czyny lub transakcje, w które nie był zaangażowany osobiście lub w jakikolwiek sposób w nich uczestniczył^[46]. Problematyka ta była poruszana w wielu sprawach rozpatrywanych przez trybunał jugosłowiański.

Pierwszą sprawą, w której kwestia ta stanowiła przedmiot zainteresowania MTKJ była sprawa Prosecutor v. Mucić et al^[47]. Podniesiono w niej kwestie związane z odpowiedzialnością dowódcy za zbrodnie dokonane przez jego podwładnych^[48]. Wówczas Z. Mucić został pociągnięty do odpowiedzialności m.in. na podstawie przytoczonego już przepisu art. 7 ust. 3 statutu MTKJ. Wobec tego należy sformułować wniosek, że odpowiedzialność przełożonego zależy od kumulatywnego wystąpienia dwóch okoliczności: po pierwsze, wiedzy przełożonego o działaniach podwładnych, po drugie, braku jego reakcji na czyny zabronione przez nich popełnione. Podstawę

⁴⁴ Ibidem, 92.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Królikowski, Wiliński, „Tadić Appeal. Wyrok Izby Apelacyjnej z dnia 15 lipca 1999 r.”, 519.

⁴⁷ *The Prosecutor of the tribunal against Zejnir Delalic, Zdravko Mucić, also known as “pavo” Hazim Delic, Esad Landzo, also known as “Zenga” case no.: it-96-21*. <https://www.refworld.org/cases,ICTY,41482bde4.html> [dostęp: 30.06.2022]; dalej: Mucić.

⁴⁸ United Nations Unies, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Case Information Sheet „Čelebići Camp” (IT-96-21). https://www.icty.org/x/cases/mucic/cis/en/cis_mucic_al_en.pdf. [dostęp: 03.01.2022]: Zdravko Mucić był komendantem obozu Čelebići. Został oskarżony o umyślne spowodowanie wielkiego cierpienia lub poważnych obrażeń, bezprawne przetrzymywanie ludności cywilnej, umyślne zabójstwa tortury, niehumanitarne traktowanie, poważne naruszenia Konwencji Genewskich. Dowodząc obozem stworzonym dla bośniackich Serbów tworzył atmosferę terroru powodującą, że więźniowie żyli w ciągłym stanie przemocy psychicznej i fizycznej. Został skazany na karę 7 lat pozbawienia wolności. Hazim Delić był zastępcą komendanta obozu Čelebići, skazany na 18 lat pozbawienia wolności, Esad Landžo strażnik obozu, skazany na 15 lat pozbawienia wolności.

odpowiedzialności karnej dowódcy stanowi przy tym jego czyn wyjściowy lub zawinione zaniedbanie^[49]. Przełożony ponosi zatem odpowiedzialność za wydane przez siebie rozkazy dotyczące dokonania zbrodni, a także za niepodjęcie środków, które zapobiegłyby czynom przestępczym dokonanym przez podwładnych lub za niepowstrzymanie ich od takich działań^[50]. W analizowanej sprawie MTKJ stwierdził ponadto, że odpowiedzialność dowódcy jest ostatecznie oparta na jego władzy jaką on posiada w przedmiocie kontrolowania działań swoich podwładnych. Na przełożonym spoczywa zatem obowiązek wykonywania tego uprawnienia w celu zapobiegania i karania podwładnych za popełnione przez nich zbrodnie, a zaniechanie tego obowiązku jest sankcjonowane nałożeniem indywidualnej odpowiedzialności karnej na przełożonego. Jest to przy tym typ odpowiedzialności nadrzędnej, która jest rodzajem odpowiedzialności przypisywanej, nie jest zatem formą odpowiedzialności na zasadzie ryzyka^[51].

Izba Orzekająca MTKJ sformułowała immanentne elementy odpowiedzialności dowódcy, do których zaliczają się: konieczność istnienia relacji przełożony – podwładny, wiedza przełożonego o działaniach podwładnego, brak podjęcia przez przełożonego jakichkolwiek kroków zmierzających do ukarania podwładnych za popełnione zbrodnie^[52]. Do powyższego katalogu okoliczności warunkujących odpowiedzialność dowódcy V. Sliedregt dodaje jeszcze jeden wymóg: czyn podwładnego stanowić musi przestępstwo w świetle prawa międzynarodowego^[53].

Przy okazji rozpatrywania problematyki indywidualnej odpowiedzialności dowódcy nasuwa się pytanie: czy w tym reżimie będą sążeni jedynie dowódcy będący żołnierzami, czy też przedmiotowa odpowiedzialność rozciąga się także na przełożonych żołnierzy, którzy sami nie są żołnierzami? Odnosząc przypadek wojny w byłej Jugosławii do aktualnej sytuacji występującej na bliskim wschodzie (tj. w związku z napaścią Federacji Rosyjskiej na Ukrainę) zagadnienie to wydaje się być szczególnie aktualne^[54].

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ ICTY, Individual Criminal Responsibility. https://www.icty.org/x/cases/kordic_cerkez/tjug/en/kor-tjo10226e-3.html. [dostęp: 21.02.2022].

⁵² ICTY, *View from the Hague. Local and military law familiar with command responsibility doctrine*. https://www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/balkan_031126_en.pdf. [dostęp: 03.02.2022].

⁵³ Alexandre Skander Galand, Emilie Hunter, Ilia Utmelidze, *International Criminal Law Guidelines: Command Responsibility* (Colombia: Centre for International Law Research and Policy 2016), 31.

⁵⁴ Celebići Camp (Mucić et al.) (sygn. A prawy IT-96-21), 434.

Wówczas MTKJ ferujący wyrok w sprawie byłej Jugosławi stwierdził, że zakres odpowiedzialności dowódców będących żołnierzami lub odpowiedzialności wynikającej z wypełniania rozkazów wojskowych nie podlega ograniczeniu^[55]. W efekcie, brak istnienia formalnych struktur o charakterze zwierzchnim nie powinien skutkować wyłączeniem takiej odpowiedzialności^[56]. Przytoczyć przy tym wypada treść przepisu art. 7 ust. 3 statutu MTKJ zgodnie z którym: „Fakt, że oskarżony działał zgodnie z poleceniem rządu lub przełożonego, nie uwalnia go od odpowiedzialności karnej, ale może być uznany za okoliczność łagodzącą karę, jeśli Trybunał Międzynarodowy uzna, że wymaga tego sprawiedliwość”. Zwrócić należy uwagę, że w przepisie tym posłużono się określeniem „poleceniem rządu lub przełożonego”, co pozwala na objęcie jego zakresem merytorycznym, poza dowódcami będącymi żołnierzami, także i innych osób mających kompetencje do wydania rozkazu żołnierzom, tj. np.: przełożonych żołnierzy nie będących żołnierzami (patrz Szef Departamentu Kadr MON), Prezydenta RP czy Ministra Obrony Narodowej.

Ponadto, MTKJ zauważył, że należy rozgraniczyć pojęcie „rozkazu” od pojęcia „kontroli”. „Rozkaz” został zdefiniowany, jako uprawnienie, które wiąże się w wojsku z przełożonym będącym żołnierzem. Natomiast „kontrola” jest terminem, który używa się przede wszystkim w odniesieniu do przełożonego żołnierza, który nie jest żołnierzem^[57]. W związku z tym na kanwie sprawy Celebici MTKJ dokonał podziału na kontrolę *de iure* oraz *de facto*. Kontrolę *de iure* określił jako formalne uprawnienie do wydawania rozkazów oraz kontrolowania podwładnych^[58]. Z kolei kontrola *de facto* oznacza nieformalną władzę, dowodzenie oraz kontrolę nad podwładnymi, przy czym osoba wydająca rozkaz musi być wyższą rangą, aniżeli podwładni.

W celu ustalenia odpowiedzialności przełożonego żołnierza, który nie jest żołnierzem, prokuratura musi udowodnić następujące elementy:

1. oskarżony nie jest żołnierzem, a z osobami, które popełniły zbrodnie (tj. żołnierzami) pozostawał on w relacji przełożony-podwładny,

⁵⁵ Ibidem, 424.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ ICTY, In the Appeals Chamber, Prosecutor v Zejnir Delalic, Zdravko Mucic (aka „PAVO”), Hazim Delic and Esad Landzo (aka „ZENGA”) (CELEBICI Case), (195).

⁵⁸ Ibidem, (197).

2. oskarżony wiedział, albo świadomie zlekceważył informacje, które wyraźnie wskazywały, że jego podwładni popełniali lub zamierzali popełnić przestępstwo,
3. popełnione przez nich przestępstwo dotyczyły działań, które znajdowały się w zasięgu skutecznej odpowiedzialności i kontroli przełożonego,
4. przełożony nie podjął wszelkich niezbędnych i rozsądnych środków w ramach swoich uprawnień, aby im zapobiec popełnieniu przestępstwa lub przekazać sprawę właściwym organom celem przeprowadzenia dochodzenia / śledztwa i ścigania,
5. pomiędzy niezapobiegnięciem przez przełożonego popełnieniu przestępstwa a jego popełnieniem przez podwładnych musi występować związek przyczynowy.

Istotne jest przy tym to, że samo posiadanie uprawnień *de iure*, takich jak upoważnienie prawne do samodzielnego wydawania poleceń, może nie wystarczyć do ustalenia odpowiedzialności zwierzchniej, jeżeli nie przejawia się ona w skutecznej kontroli, chyba że zostanie przedstawiony dowód przeciwny. Zdaniem Karoliny Wierczyńskiej: „wydawanie rozkazów lub wykonywanie kompetencji właściwych dla dowództwa militarnego jest właściwie mocną, choć niewyłączną wskazówką, że dana osoba jest dowódcą”^[59]. Autorka podkreśla także, że nie musi to być nawet osoba dowodząca brygadą czy plutonem, może to być również osoba, która jest pozbawiona jakiegokolwiek wojskowej rangi^[60].

Nierozłącznym elementem kontroli jest posiadanie faktycznego władztwa nad wykonawcą rozkazu. W przypadku kontroli czasowej odpowiedzialność rozkazodawcy rozciąga się jedynie na ten przedział czasowy, kiedy ona faktycznie funkcjonowała. Jeśli dwóch lub więcej dowódców sprawowało efektywną kontrolę, wówczas obaj mogą ponieść odpowiedzialność za wydanie rozkazu.

Podnosząc tę kwestię zauważyć należy, że jedną z podstawowych zasad obowiązujących w strukturze wojskowej jest zasada hierarchiczności. Jest ona charakterystyczna zarówno dla struktur wojskowych w znaczeniu *sensu stricto*, jak i dla organizacji, które mają paramilitarny charakter.

---

⁵⁹ Karolina Wierczyńska, *Pojęcie ludobójstwa w kontekście orzecznictwa międzynarodowych trybunałów karnych ad hoc* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2010), 81.

⁶⁰ Ibidem.

Reasumując powyższe rozważania stwierdzić należy, że osoby, które dowodzą (także i strukturami nieformalnymi), posiadają uprawnienia do zapobiegania i karania przestępstw popełnionych przez osoby, które znajdują się pod ich kontrolą. Dlatego w pewnych warunkach mogą one zostać pociągnięte do odpowiedzialności karnej właściwej dla dowódcy będącego żołnierzem. Natomiast sam brak formalnoprawnych uprawnień do kontrolowania działań nie może być rozumiany jako wykluczenie takiej odpowiedzialności^[61].

Pełnienie funkcji dowódcy (lub przełożonego w myśl przepisu art. 7 ust. 3 MTKJ) pociąga za sobą obowiązek sprawowania szczególnego nadzoru nad podległymi oddziałami z dochowaniem należytej staranności. Odpowiedzialność dowódcy/przełożonego materializuje się zatem z momentem zaniechania niezbędnych środków, którymi oni dysponowali, i które to środki mogli oni wykorzystać dla zapobieżenia popełnienia bezprawnych czynów przez swoich podwładnych lub które mogły być wykorzystane do ukarania ich^[62].

Wiedza dowódcy/przełożonego obejmuje przy tym posiadanie informacji lub obiektywnego powodu dla powzięcia świadomości, że czyn przestępny został popełniony^[63]. Niektórzy autorzy, np. E. van Sliedregt, zwracają przy tym uwagę na aspekt odpowiedzialności rozkazodawcy przed i po dokonaniu zbrodni^[64].

Nadrzędną kwestią na tej płaszczyźnie jest ustalenie, czy dowódca miał faktyczną możliwość wykonywania swoich obowiązków, czyli czy był on w stanie posiadając odpowiednie prerogatywy, do ukarania swoich podwładnych lub zapobieżenia zbrodni^[65]. W związku w tym MTKJ stanął na stanowisku, że przełożony będzie ponosił odpowiedzialność w zakresie

---

⁶¹ ICTY, *Mucic et al.* ("Celebici"), TC, Judgement, Case No. IT-96-21-T, 16 November 1998, para. 354; Skander Galand, Hunter, Utmelidze, *International Criminal Law Guidelines: Command Responsibility*, 56.

⁶² Elies Van Sliedregt, "Three Generations of Case Law and Still Ambiguity", [w:] *The Legacy of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*, red. Bert Swart, Alexander Zahr, Göran Sluiter (Oxford Scholarship Online: 2011), s. 379; *International Criminal Law & Practice Training Materials, Modes of Liability: Superior Responsibility* (Hague 2018), 4.

⁶³ Michał Królikowski, Paweł Wiliński, „Kristić. Wyrok Izby Procesowej”, 465.

⁶⁴ Van Sliedregt, "Three Generations of Case Law and Still Ambiguity", 382.

⁶⁵ Wierczyńska, *Pojęcie ludobójstwa*, 81.

zaniedbania swoich obowiązków pod warunkiem, że informacje dotyczące popełnienia zbrodni przez jego podwładnych były dla niego dostępne^[66].

W sprawie Blagojević^[67] and Jokić^[68] MTKJ ustalił z kolei, że przełożony może zostać pociągnięty do odpowiedzialności nie tylko wtedy, gdy podwładny fizycznie popełnił przestępstwo, ale także wówczas gdy je planował, podzegał lub w inny sposób pomagał w jego dokonaniu. Trybunał stwierdził, że zgodnie z treścią przepisu art. 7 (3) MTKJ odpowiedzialność przełożonego obejmuje wszelkie formy czynów przestępczych dokonanych przez podwładnych, więc nie tylko „popełnienie” przestępstwa w ograniczonym znaczeniu tego słowa, ale wszystkie inne tryby uczestnictwa podwładnych przy popełnieniu przestępstwa, wymienione w tym przepisie^[69].

W sprawach odpowiedzialności przełożonego zwrócić należy uwagę na dwie formy wiedzy:

1. rzeczywistą wiedzę, ustaloną na podstawie bezpośrednich lub poszlakowych dowodów co do tego, że podwładni mieli zamiar popełnić lub popełnili oni przestępstwo,
2. wiedza konstruktywna lub domniemana oznaczająca, że przełożony posiadał informacje, które przynajmniej zwróciłyby jego uwagę na obecne i realne ryzyko takich przestępstw i zaalarmowały go o potrzebie przeprowadzenia dodatkowego śledztwa w celu ustalenia: czy jego podwładni popełnili przestępstwo?

Wiedza przełożonego oparta być musi na przesłankach obiektywnych. Określenie „wiedzieć” wymaga rzeczywistej orientacji, natomiast sformułowanie „powinien wiedzieć” oznacza, że przełożony dopuścił się

---

⁶⁶ ICTY, In the Appeals Chamber, Prosecutor v Zejnir Delalic, Zdravko Mucic (aka „PAVO”), Hazim Delic and Esad Landzo (aka „ZENGA”) (CELEBICI Case), (241). Mucić; 423.

⁶⁷ International Criminal Tribunal for the former of Yugoslavia Blagojević and Jokić (IT-02-60), Case Information Sheet: Vidoje Blagojević – komendant armii bośniackich Serbów w Brutanacu i Zvorniku. Oskarżony o zbrodnie przeciwko ludzkości, w tym za prześladowanie bośniackich Muzułmanów w enklawie w Srebrenicy, skazany na 15 lat pozbawienia wolności. https://www.icty.org/x/cases/blagojevic_jokic/cis/en/cis_blagojevic_jokic_en.pdf. [dostęp: 02.02.2022].

⁶⁸ International Criminal Tribunal for the former of Yugoslavia Blagojević and Jokić (IT-02-60), Case Information Sheet: Dragan Jokić. Oskarżony o zbrodnie przeciwko ludzkości, zbrodnie wojenne, skazany na 9 lat pozbawienia wolności.

⁶⁹ Vidoje Blagojević and Dragan Jokić, Case No. IT-02-60-A, Appeal Judgement, 9 May 2007: 280 [dostęp: 07.09.2021].

zaniedbania, nie zdobywając wiedzy o bezprawnym postępowaniu swoich podwładnych. Dopuszcza się przy tym domniemanie wiedzy przełożonego, gdy dysponował on środkami umożliwiającymi uzyskanie istotnych informacji o przestępstwie i celowo tego nie zrobił. Odpowiedzialność dowódcy dotyczy zatem zaniedbań wynikających z nienależytego wykonywania swoich obowiązków, takich jak utrzymanie dyscypliny^[70]. Zdaniem Karoliny Wierczyńskiej odpowiedzialność dotycząca zaniedbań rozkazodawcy jest „słabsza”, ale także bierna i niebezpośrednia, bowiem wynika ona z niewykonania obowiązków w sprawach, w których należało dochować należytej staranności^[71].

Jak zauważył MTKJ, pociąganie do odpowiedzialności dowódców będących żołnierzami^[72] stanowi rolę bufora bezpieczeństwa przed nadużyciem władzy wojskowej i policyjnej w trakcie trwania konfliktów zbrojnych^[73]. W sprawie Pavlo Strugar MTKJ podkreślił, że przepis art. 7 ust. 3 MTKJ zawiera dwa obowiązki, których celem jest zapobieżenie popełnieniu przestępstwa przez podwładnych i ukaranie winnych. Powinność przeciwdziałania zbrodniom powstaje z momentem powzięcia przez przełożonego (lub dowódcę) wiedzy lub uzasadnionego podejrzenia co do możliwości popełnienia przestępstwa; obowiązek ukarania podwładnych przez przełożonego (dowódcę) powstaje z kolei po popełnieniu przez nich przestępstwa^[74].

Z uwagi na ciężar gatunkowy zbrodni międzynarodowych przełożony musi działać w trybie pilnym. Co nie oznacza obowiązku osobistego prowadzenia śledztwa, czy wymierzania sankcji. Do jego powinności należy zbadanie sprawy i przekazanie sprawozdania w tej sprawie właściwym organom w celu dalszego dochodzenia lub wymierzenia środków represyjnych. Odpowiedzialność przełożonego może wynikać także z niestworzenia lub nieutrzymywania wśród podległych mu osób środowiska dyscypliny i poszanowania prawa.

⁷⁰ ICTY, *View from the Hague. Local and military law familiar with command responsibility doctrine*. https://www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/balkan_031126_en.pdf. [dostęp: 03.02.2022].

⁷¹ Wierczyńska, *Pojęcie ludobójstwa*, 80.

⁷² Uwaga ta dotyczy także przełożonych.

⁷³ ICTY, *View from the Hague. Local and military law familiar with command responsibility doctrine*. https://www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/balkan_031126_en.pdf. [dostęp: 03.02.2022].

⁷⁴ Pavle Strugar, Case No. IT-01-42-T, Trial Judgement, 31 Jan. 2005, par. 373.

Z uwagi na fakt dużej liczebności żołnierzy w poszczególnych formacjach istnieje możliwość, że przełożony nie będzie ich znał osobiście. W związku z tym nasuwa się pytanie: czy dowódca może ponosić odpowiedzialność za działania podwładnych, którzy są dla niego anonimowi? Odpowiedzi na nie może udzielić ustalenie poczynione w sprawie Hadžihasanović^[75]. Zauważono wówczas, że sprawcy nie muszą być pojedynczo zidentyfikowani, gdyż ważne jest ich utożsamienie się jako pewnej grupy. Stąd MTKJ stanął na stanowisku, że przełożony może ponosić odpowiedzialność za przestępstwa popełnione przez sprawców anonimowych, o ile takiego sprawcę można zidentyfikować na podstawie jego przynależności do grupy, czy jednostki. Jeżeli nie ma możliwości rozpoznania poszczególnych osób, wystarczy przypisanie danemu sprawcy przynależności do określonej grupy. Na wskazaną kwestię uwagę zwrócił już trybunał norymberski, który penalizował już samą przynależność osób (żołnierzy) do takich organizacji, jak: Gestapo, Sturmabteilung, Schutzstaffel czy Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei. Zgodnie z treścią przepisu art. 10 Statutu MTW

W przypadkach, gdy jakaś grupa lub organizacja będzie uznana przez Trybunał za przestępczą, władze właściwe każdego sygnatariusza będą miały prawo oddać osobników pod sąd krajowy albo okupacyjny za udział w tej grupie albo organizacji. W takich przypadkach charakter przestępczy takiej grupy lub organizacji będzie uważany za udowodniony i nie będzie podawany w wątpliwość.

Na doświadczeniach trybunału jugosłowiańskiego bazował Międzynarodowy Trybunał Karny dla Rwandy, który do swojego statutu przejął uregulowania prawne, wypracowane przez MTK. Problematyce odpowiedzialności karnej został poświęcony przepis art. 6 MTKR, odnoszący się do kwestii indywidualnej odpowiedzialności karnej (art. 6 ust. 1 MTKR), w tym pełnienia funkcji państwowych (art. 6 ust. 2 statutu MTKR), odpowiedzialności rozkazodawcy (art. 6 ust. 3 MTKR) oraz rozkazobiorcy (art. 6 ust. 4 MTKR). Przepis art. 6 statutu MTKR, był zatem wiernym odzwierciedleniem treści przepisu art. 7 statutu MTKJ i nie wprowadził w tym zakresie żadnych innowacyjnych rozwiązań.

---

⁷⁵ The Prosecutor of the Tribunal against Enver Hadžihasanović Mehmed Alagic Amir Kubura, Case no: IT-01-47. https://www.icty.org/x/cases/hadzihasanovic_kubura/ind/en/had-ii010713e.pdf. [dostęp: 05.07.2022].

4 | Odpowiedzialność karna za wydanie bezprawnego rozkazu wojskowego – uregulowania współczesne

Po zakończeniu prac przez trybunały karne *ad hoc*, ich rolę przejął Mechanizm Rezydualny dla Międzynarodowych Trybunałów Karnych (dalej: Mechanizm Rezydualny lub MR)^[76]. Jego działalność opiera się na realizacji podstawowych funkcji pełnionych wcześniej przez trybunał jugosłowiański i rwandyjski. Zgodnie treścią art. 1 statutu MR, kontynuuje on jurysdykcję materialną, terytorialną, temporalną oraz personalną trybunałów *ad hoc*. Spośród licznych funkcji Mechanizmu Rezydualnego z punktu widzenia analizowanej problematyki zwrócić należy uwagę na uprawnienie MR do ścigania osób należących do najwyższych rangą przywódców podejrzanych o popełnienie zbrodni międzynarodowych, którzy zostali postawieni w stan oskarżenia przez MTKJ oraz MTKR (art. 2 statutu MR). MR kontynuuje zatem spuściznę obu trybunałów i opiera się na przyjętych przez nich zasadach dotyczących odpowiedzialności karnej sprawców zbrodni międzynarodowych.

W dniu 17 lipca 1998 r. powołano do życia Międzynarodowy Trybunał Karny, który jest pierwszym na świecie międzynarodowym sądem o charakterze stałym, zdolnym do sądenia osób fizycznych, którzy dopuścili się popełnienia zbrodni międzynarodowych. MTK czerpał z dorobku orzeczniczego trybunałów karnych *ad hoc*, uszczegółowił on przepisy odnoszące się do problematyki rozkazu wojskowego.

Podobnie jak poprzednie trybunały jednym z kanonów, na którym oparł się trybunał haski, jest zasada indywidualnej odpowiedzialności karnej. Została ona uregulowana w treści przepisu art. 25 Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego^[77]. Przepis ten zawiera rozbudowany katalog przesłanek warunkujący kwestie kiedy jednostka poniesie osobistą odpowiedzialność za zbrodnie. Ponadto, w przepisie art. 27 RSMTK określono kwestię irrelewantności pełnionej funkcji publicznej. Stwierdzono przy tym, że statut RSMTK ma identyczne zastosowanie w odniesieniu do wszystkich osób bez jakichkolwiek różnic, które wynikają z pełnienia funkcji publicznej, ze szczególnym zwróceniem uwagi na takie pozycje

⁷⁶ Statute Of The International Residual Mechanism For Criminal Tribunals. https://www.irmct.org/sites/default/files/documents/101222_sc_res1966_statute_en_o.pdf. [dostęp: 01.06.2023].

⁷⁷ Hofmański, Kuczyńska, *Międzynarodowe prawo karne*, 93.

jak: głowa państwa, szef lub członek rządu czy parlamentu, wybieralny przedstawiciel lub funkcjonariusz państwowy, co nie może samo w sobie stanowić podstawy do zmniejszenia wymiaru kary. Bazując na doświadczeniach trybunału norymberskiego, jugosławiańskiego i rwandyjskiego MTK stanowczo odciął się od możliwości powoływania się na immunitety i inne przywileje związane z pełnieniem funkcji publicznej danej osoby, jako przeszkody do wykonywania jurysdykcji trybunału. W treści przepisu art. 28 RSMTK odniósł się *stricto* do odpowiedzialności dowódców i przełożonych. Zgodnie z tym przepisem dowódca, będący żołnierzem (tj. dowódca wojskowy) lub inna osoba działająca faktycznie jako dowódca wojskowy, ponosi odpowiedzialność karną za zbrodnie, które są objęte jurysdykcją trybunału^[78], a które zostały popełnione przez siły zbrojne, pozostające pod jego rzeczywistym dowództwem i kontrolą bądź pod jego rzeczywistą władzą i kontrolą na skutek nienależytej kontroli nad siłami zbrojnymi (art. 28 lit. a RSMTK). Statut dodatkowo określa przesłanki warunkujące przypisanie winy oskarżonemu dowódcy (lub innej osobie działającej faktycznie, jako dowódca wojskowy) zaliczając do nich takie elementy, jak np. posiadanie wiedzy na temat tego, że podwładni mają zamiar popełnić przestępstwo (art. 28 lit. a (ii) RSMTK). Treść tej przesłanki w sposób bezpośredni nawiązuje do rozstrzygnięć wydanych przez trybunał jugosłowiański. Zauważyć należy, że MTK bardziej precyzyjnie odnosi się jednak do przełożonych, który nie są żołnierzami. Stwierdza przy tym, że ponoszą oni odpowiedzialność karną za zbrodnie objęte jurysdykcją trybunału, w przypadku popełnienia przestępstwa przez podlegających ich kontroli podwładnych. Podstawą odpowiedzialności karnej przełożonych, który nie są żołnierzami, jest nie dochowanie przez nich należytej staranności, mimo tego, iż posiadali oni wiedzę albo świadomie zlekceważyli informację, wyraźnie wskazującą, że podwładni popełnili zbrodnie. Nie można przy tym zapominać o bardzo istotnym przepisie art. 33 RSMTK, zgodnie z którym popełnienie przez sprawcę zbrodni (która podlega jurysdykcji trybunału) na skutek wykonania polecenia rządu albo przełożonego będącego żołnierzem oraz przełożonego niebędącego żołnierzem nie zwalnia z odpowiedzialności karnej, chyba, że na sprawcy ciążył obowiązek wykonania polecenia rządu lub przełożonego. Zgodzić

⁷⁸ Zgodnie z treścią przepisu art. 5 RSMTK jurysdykcja trybunału jest ograniczona do najpoważniejszych zbrodni rangi międzynarodowej, do których należą: zbrodnie ludobójstwa, zbrodnie przeciwko ludzkości, zbrodnie wojenne, zbrodnie agresji.

się należy z Piotrem Hofmańskim i Hanną Kuczyńską co do tego, że interpretacja przepisu art. 33 statutu MTK nie jest łatawa^[79]. Wskazani autorzy zauważają, że na „rozkaz” lub „polecenie” określone w tym przepisie powoływać się może jedynie sprawca zbrodni agresji lub zbrodni wojennej, gdyż w odniesieniu do zbrodni przeciwko ludzkości i zbrodni ludobójstwa w przedmiotowym przepisie określono ich całkowitą bezprawność. Takie określenie jest niewątpliwie słuszne. Przemawia bowiem za tym ciężar gatunkowy wskazanych czynów.

5 | Podsumowanie

Wkład działalności trybunału jugosławiańskiego w rozwój międzynarodowego prawa karnego jest nie do przecenienia. Trzeba przy tym przypomnieć, że utworzenie tego sądu spotkało się z licznymi zarzutami w tym dotyczącymi jego legitymizacji^[80]. Zauważano, że zarówno Karta Narodów Zjednoczonych ani żadna inna umowa międzynarodowa nie dawała Radzie Bezpieczeństwa ONZ wyraźnego upoważnienia do powołania sądu międzynarodowego^[81]. Ten aspekt funkcjonowania MTKJ często zresztą był podnoszony w poszczególnych sprawach rozpatrywanych pod jego jurysdykcją^[82].

Zgodzić się jednak należy z Michałem Matyasikiem i Przemysławem Domagałą, którzy usprawiedliwiają taką podstawę powołania MTKJ koniecznością natychmiastowej reakcji na zbrodnie^[83]. Przypomnieć przy tym wypada, że podobne zarzuty formułowano w przeszłości pod adresem

⁷⁹ Hofmański, Kuczyńska, *Międzynarodowe prawo karne*, 106.

⁸⁰ Joanna Chmura-Piwowarczyk, „Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii. Przesłanki powołania-działalność-znaczenie”, [w:] *Zbrodnia i kara. Ludobójstwo – zbrodnie wojenne – zbrodnie przeciwko ludzkości*, red. Wiesław Waclawczyk, Krzysztof Żarna (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011) 40; Krzysztof Żarna, „Geneza międzynarodowej odpowiedzialności karnej jednostki”, [w:] *Zbrodnia i kara. Ludobójstwo – zbrodnie wojenne – zbrodnie przeciwko ludzkości*, red. Wiesław Waclawczyk, Krzysztof Żarna (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011), 301.

⁸¹ Michał Matyasik, Przemysław Domagała, *Międzynarodowe trybunały karne oraz inne instrumenty sprawiedliwości tranzytywnej* (Warszawa: Difin, 2012), 78.

⁸² <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/en/tad-aj990715e.pdf>. [dostęp: 02.02.2022].

⁸³ Matyasik, Domagała, *Międzynarodowe trybunały karne*, 79.

Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze. Senator Robert Taft w 1946 r. wyrok trybunału określił „błędem sprawiedliwości, którego naród amerykański długo będzie żałował”^[84].

To właśnie pod auspicjami MTKJ po raz pierwszy od czasu procesu w Norymberdze na ławie oskarżonych zasiadły osoby pełniące najwyżej funkcje państwowe: Slobodan Milošević^[85], Milan Milutinović^[86], Nikola Šainović^[87], Dragoljub Ojdanić^[88] czy Vlado Stojiljković^[89]. Sprawy te pokazały, że nikt nie może zasłaniać się immunitetem państwowym, a pełnienie funkcji głowy państwa, szefa rządu lub członka rządu nie zwalnia z odpowiedzialności karnej i nie powoduje obniżenia kary (art. 7 ust. 2 MTKJ)^[90]. Trybunał jugosłowiański mierzył się z wieloma sprawami, które wcześniej nie były uregulowane w międzynarodowym prawie karnym. Dzięki jego działalności problematyka rozkazu nabrała ram prawnych i stała się podstawą do uszczegółowienia tej kwestii w RSMTK. Trybunał określił przesłanki warunkujące odpowiedzialność dowódcy i uszczegółowił zapisy. Zwrócił uwagę, że po spełnieniu konkretnych warunków reżimowi odpowiedzialności karnej podlegają także przełożeni niebędący żołnierzami. Natomiast nieznanostwo poszczególnych podwładnych nie jest przesłanką do natychmiastowego uznania braku winy dowódcy/przełożonego za wydany przez siebie rozkaz/polecenie.

---

⁸⁴ Cyt. za Wiktor Grosz, „Przedmowa”, [w:] *Prawo norymberskie. Bilans i perspektywy*, red. Tadeusz Cyprian, Jerzy Sawicki (Warszawa: Wydawnictwo Egueniusza Kuthana, 1948), 7.

⁸⁵ International Criminal Tribunal for the Former of Yugoslavia, Slobodan Milošević “Kosovo, Croatia and Bosnia” (IT-02-54). https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/cis/en/cis_milosevic_slobodan_en.pdf. [dostęp: 18.09.2020]. S. Milošević nie doczekał wykonania wyroku zmarł w dniu 11 marca 2006 r.

⁸⁶ International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Sainović et al. (IT-05-87), *Case Information Sheet*. https://www.icty.org/x/cases/milutinovic/cis/en/cis_sainovic_al_en.pdf. [dostęp: 05.01.2021]. Nikola Sainović skazany został na osiemnaście lat pozbawienia wolności.

⁸⁷ International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Sainović et al. (IT-05-87), *Case Information Sheet* https://www.icty.org/x/cases/milutinovic/cis/en/cis_sainovic_al_en.pdf. [dostęp: 05.03.2021].

⁸⁸ International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Sainović et al. (IT-05-87), *Case Information Sheet*, https://www.icty.org/x/cases/milutinovic/cis/en/cis_sainovic_al_en.pdf. [dostęp: 05.03.2021].

⁸⁹ Viona Rashica, „The main characteristics of The International Criminal Tribunal For The Former Yugoslavia during its mandate from 1993 to 2017” *SEEU Review*, nr 14.1 (2019): 104. <https://doi.org/10.2478/seeur-2019-0006>. [dostęp: 12.11.2022].

⁹⁰ Przepis ten znalazł się także w przepisie art. 6 ust. 3 statutu MTKR.

Na kanwie spraw rozpatrywanych przez MTKJ, MTK doprecyzował również kwestie dotyczące problematyki rozkazu wojskowego. To właśnie trybunał jugosłowiański po raz pierwszy w historii międzynarodowego prawa karnego dokonał wyraźnego rozróżnienia odpowiedzialności rozkazodawcy i rozkazobiorcy. Odniósł się także do kwestii związanych z odpowiedzialnością osób, które dokonywały zbrodni międzynarodowych w ramach organizacji paramilitarnych, ukształtowanych na wzór organizacji wojskowych. Międzynarodowy Trybunał Karny z kolei uszczegółowił przepisy odnoszące się dotyczące odpowiedzialności rozkazodawcy, określił podstawy warunkujące przypisanie winy oskarżonemu rozkazodawcy, zarówno w odniesieniu do osób sprawujących swoje funkcje w ramach organizacji wojskowych, jak i paramilitarnych. MTK czerpiąc z dorobku orzeczniczego trybunałów *ad hoc* doprecyzował obowiązujące dotąd zasady związane z działaniem w ramach rozkazu wojskowego, co spowodowało, że brakujące regulacje w tym zakresie zostały wprowadzone do kanonu międzynarodowego prawa karnego.

Ustosunkowując się do rozważań poczynionych na wstępie niniejszego opracowania należy zauważyć, że rozkaz wojskowy stanowi nieodłączny element służby wojskowej. Występuje on zawsze w strukturze zhierarchizowanej, a wykonawcy rozkazu są obowiązani do jego wykonania i przestrzegania dyscypliny wojskowej^[91].

W przeszłości jednak kwestia rozkazu wojskowego budziła wiele kontrowersji. Żołnierze, którzy dokonywali zbrodni międzynarodowych, próbowali wyłączyć swoją odpowiedzialność karną i zasłaniać się działaniem pod wpływem rozkazu wojskowego, twierdzili przy tym, że jedynie rozkazobiorca, jako autor danego polecenia, powinien być pociągnięty do odpowiedzialności karnej, a byli jedynie narzędziem w rękach rozkazodawców. Takie podejście spotkało się ze stanowczym sprzeciwem Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze, który po raz pierwszy w historii międzynarodowego prawa karnego wprowadził zasadę indywidualnej odpowiedzialności za własne czyny. Zwrócił przy tym uwagę, że sprawca zbrodni międzynarodowych nie może zasłaniać się immunitetem państwowym, gdyż nie zwalnia on z odpowiedzialności karnej. Trybunał ten jednak nie zawierał szczegółowych rozwiązań dotyczących odpowiedzialności rozkaodawcy. Dopiero trybunał jugosłowiański szczegółowo

---

⁹¹ Patrycja Kozłowska-Kalisz, „Komantarz do art. 13 kodeksu karnego”, [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, red. Marek Mozgawa (Warszawa: Wolters Kluwer, 2021), 1079.

odniósł się do problematyki odpowiedzialności dowódcy. Sprecyzował także podstawy odpowiedzialności osób, które sprawowały dowództwo w organizacjach, które działały na wzór organizacji wojskowych. Odniósł się do kwestii wiedzy przełożonego w zakresie czynów, które popełnili jego podwładni. Zwrócił także uwagę na możliwość odpowiedzialności karnej przełożonego w przypadku, gdy osoba podległego żołnierza nie była mu znana osobiście. Na doświadczeniach trybunału jugosłowiańskiego bazował Międzynarodowy Trybunał Karny, który uszczegółowił kwestie związane z działaniem na rozkaz. Wprowadził także zapisy, zgodnie z którymi wykonawca rozkazu, który popełnił zbrodnię ludobójstwa i zbrodnie przeciwko ludzkości, nie może powoływać się na brak wiedzy, gdyż zgodnie z treścią przepisu art. 33 ust. 2 RSMTK polecenia popełnienia tych zbrodni są oczywiście bezprawne.

Bibliografia

- Ambos Kai, „Joint Criminal Enterprise and Command Responsibility” *Journal of International Criminal Justice*, nr 5 (2007): 159-183.
- Chmura-Piwowarczyk Joanna, „Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii. Przesłanki powołania-działalność-znaczenie”, [w:] *Zbrodnia i kara. Ludobójstwo – zbrodnie wojenne – zbrodnie przeciwko ludzkości*, red. Wiesław Waclawczyk, Krzysztof Żarna. 26-41. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011.
- Cyprian Tadeusz, Jerzy Sawicki, *Prawo Norymberskie. Bilans i Perspektywy*. Warszawa: Wydawnictwo Egueniusza Kuthana, 1948.
- Galand Skander Alexandre, Emilie Hunter, Ilia Utmelidze, *International Criminal Law Guidelines: Command Responsibility*. Colombia: Centre for International Law Research and Policy, 2016.
- Gardocki Lech, *Zarys prawa karnego międzynarodowego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985.
- Grosz Wiktor, „Przedmowa”, [w:] *Prawo norymberskie. Bilans i perspektywy*, red. Tadeusz Cyprian, Jerzy Sawicki. 5-8. Warszawa: Wydawnictwo Egueniusza Kuthana, 1948.
- Hofmański Piotr, Hanna Kuczyńska, *Międzynarodowe prawo karne*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2020.

- ICTY, *View from the Hague Local and Military Law Familiar with Command Responsibility Doctrine*. https://www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/balkan_031126_en.pdf.
- International Criminal Law & Practice Training Materials, *Modes of Liability: Superior Responsibility*. Hague 2018.
- Kozłowska-Kalisz Patrycja, „Komantarz do art. 13 kodeksu karnego”, [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, red. Marek Mozgawa. 1080-1081. Warszawa: Wolters Kluwer, 2021.
- Królikowski Michał, Paweł Wiliński, Jacek Izydorczyk, Małgorzata Znojek, *Prawo karne międzynarodowe. Wybór źródeł*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2010.
- Kuźniar Zbigniew, Artur Fronczyk, „Wojna etniczna w byłej Jugosławii – źródła i skutki. Wybrane aspekty” *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Wojsk Lądowych im. Tadeusza Kościuszki*, nr 2 (2013): 37-45.
- Matyasik Michał, Przemysław Domagała, *Międzynarodowe trybunały karne oraz inne instrumenty sprawiedliwości tranzytywnej*. Warszawa: Difin, 2012.
- Pruitt Katherine, „Destroying the Legacy of the ICTY: Analysis of the Acquittals of Jovica Stanišić and Franko Simatović” *San Diego International Law Journal*, nr 15.2 (2014): 359-376.
- Rashica Viona, „The main characteristics of The International Criminal Tribunal For The Former Yugoslavia during its mandate from 1993 to 2017” *SEEU Review*, nr 14.1 (2019): 91-116. <https://doi.org/10.2478/seeur-2019-0006>.
- Van Sliedregt Elies, „Three Generations of Case Law and Still Ambiguity”, [w:] *The Legacy of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*, red. Bert Swart, Alexander Zahr, Göran Sluiter. 377-400. Oxford Scholarship Online: 2011, DOI:10.1093/acprof:oso/9780199573417.003.0014.
- Van Voorden Milena, „Rozkaz wojskowy jako instytucja prawa karnego. Podstawowe zagadnienia” *Studia Prawnoustrojowe*, nr 23 (2014): 63-73.
- Wierczyńska Karolina, *Pojęcie ludobójstwa w kontekście orzecznictwa międzynarodowych trybunałów karnych ad hoc*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2010.
- Żarna Krzysztof, „Geneza międzynarodowej odpowiedzialności karnej jednostki”, [w:] *Zbrodnia i kara. Ludobójstwo – zbrodnie wojenne – zbrodnie przeciwko ludzkości*, red. Wiesław Waclawczyk, Krzysztof Żarna. 26-41. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011.
- Ziewiński Jan, *Rozkaz wojskowy w prawie karnym*. Gdynia: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1986.

